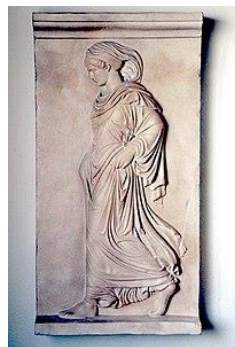

KUNST

GRADIVA en HET VROUWELIJK SURREALISME

Kris Huygen

In 1903 publiceerde Wilhem Jensen zijn novelle *Gradiva*, vertaald als 'een stappende vrouw'. Gradiva is eigenlijk de naam van een jonge vrouw op een Romeins bas-reliëf, die haar lang kleed een beetje opheft en zo haar blote voeten (eigenlijk draagt ze heel fijne sandalen) toont. Sigmund Freud zou een hele studie wijden aan deze novelle. Het werd ook een inspiratiebron voor de latere surrealisten...

WILHELM JENSEN

Met *Gradiva* voegde Jensen (1837-1911) zich in de rij van schrijvers van Duitse fantastiek. Friedrich Heinrich Karl de la Motte, Baron Fouqué (1777-1843) met zijn *Undine* en Ernst Theodor Amadeus Hoffmann (1776-1822) met zijn talrijke vertellingen waren hem vooraf gegaan. Later vervolledigde Gustav Meyrink (1868-1932) met *Der Golem* (1914) en *Der Engel von Westlichen Fenster* (1927) het rijtje. In 1852 had Théophile Gautier al een fantastische verhaal geschreven, dat zich afspeelt in Pompeï, *Arria Marcella*. Mogelijk inspireerde Jensen zich op dit verhaal van één van de 'champions' van de Franse fantastiek.

Wilhelm Jensen schreef in totaal 150 romans, novellen, poëzie en theaterstukken. In 1865 huwde hij Marie Brühl (1845-1921), bekend voor haar portretten.

Ze schilderde o.m. Jensens portret (hiernaast), dat in 1906 werd opgenomen in *Women painters of the World, from the time of Caterina Vigri, 1413-1463, to Rosa Bonheur and the present day*. Het boek, uitgegeven door Walter Shaw Sparrow, vermeldde toen meer dan 200 vrouwelijke schilders, waaronder ook de Belgische Ketty Gilsoul-Hoppe (een vroegere vlam van Alfred Hegenscheidt, de *Van Nu en Straker*, bekend voor zijn toneeldrama *Starkadd*),

PORTRAIT OF WILHELM JENSEN, POET AND HISTORICAL NOVELIST
AFTER THE ORIGINAL PAINTING FROM A PHOTOGRAPH LENT BY
THE ARTIST

Frau Marie Jensen, Painter

en van Juliette Wytzman, zuster van Rodolphe. In 1903 publiceerde Jensen dus zijn lange novelle *Gradiva, ein Pompejanisches Phantasiestück*

GRADIVA,

Hoofdpersonage in Jensens *Gradiva* is Norbert Hanold, een jonge Duitse archeoloog, die geobsedeerd raakt door een basreliëf dat hij in een Romeins museum heeft zien hangen en waarvan hij een kopie in zijn bureau heeft hangen. Hij is geobsedeerd door de manier van stappen van de jonge vrouw, vooral haar rechtervoet die hem bijna verticaal lijkt. In zijn obsessie voor die 'gait' probeert hij op straat te zien of andere vrouwen ook zo lopen. Het is wel moeilijk voor hem om er achter te komen, want de mode eind 19de eeuw laat nauwelijks iets van voeten zien, de damesrokken hangen bijna tot op de grond. Behalve dan de rokken van de dienstmeisjes, maar die dragen dan weer zware schoenen. In een droom ziet hij deze jongedame terug in Pompeï op het ogenblik van de vulkaanuitbarsting in 79 AD. Hij is zo bezeten door haar beeld, dat hij op een morgen zelfs in 'peignoir' naar buiten rent, wanneer hij meent haar op straat te zien lopen. Later op reis door Italië, ontmoet de archeoloog in de ruïnes van Pompeï een jonge vrouw die sprekend op zijn droom-Gradiva lijkt. Norbert is er eerst van overtuigd dat ze uit het rijk der doden is terug gekeerd. Ze vraagt hem wel niet in het Latijn of Grieks, maar in het Duits met hem te spreken. De ontknoping van het verhaal is tamelijk prozaïsch, wanneer blijkt dat de miraculeus 'heropgestane' Gradiva eigenlijk Zoë Bertgang heet en een vriendin uit Norberts jeugd blijkt te zijn. Toch is dit geen echt happy end, want de lezer blijft achter met het vermoeden dat de schim van deze lang geleden gestorven Romeinse *domina* nog altijd verder leeft in Norberts obsessionele waanzin voor haar 'gait' . ...Ook Gautiers Octavien *zal zijn Arria Marcella* nooit vergeten...

Sigmund Freud wijdde in 1907 een hele studie aan deze Gradiva (*"Der Wahn und die Träume in W. Jensen's Gradiva"*). Hij bezat zelf ook een kopie van het bas-reliëf, dat hij had gekocht in het Museum van het Vaticaan (en dat nog altijd in zijn Londens appartement, nu Freud-museum, hangt). Freud legde de nadruk op Hanolds droom over zijn ontmoeting met Gradiva op het ogenblik van de vulkaanuitbarsting in Pompeï (cfr Hitchcocks vuurwerk scene in *To catch a thief* ?). Droom die Freud interpreteerde als een verdrongen verlangen van Hanold naar zijn jeugdliefde. Persoonlijk zou ik de nadruk eerder leggen op Hanolds obsessie voor Gradiva's manier van lopen, eigenlijk een afspiegeling is van wat we vandaag een mannelijke fantasie voor vrouwen op 'naaldhakken' noemen. In dit soort schoenen staan

je voeten bijna verticaal en ga je automatisch anders lopen, 'schrijden' zeg maar, zoals we het zien op de 'catwalk'. Misschien was Jensen wel een *voetenfetisjist*? Heel het verhaal heeft trouwens een hoog Hitchcock gehalte, en het deed me sterk denken aan de obsessie van Jimmy Stewart voor de platinablond Kim Novak in *Vertigo*

Freuds essay over *Gradyva* werd pas in 1931 vertaald naar het Frans, en het is waarschijnlijk op dat ogenblik dat de Franse surrea-

listen ook meer belangstelling kregen voor deze 'Sandy Shaw' *avant la lettre*. In 1936 opende André Breton (sinds jaren theoreticus van het surrealisme) in Parijs zijn *Galerie Gradyva* en verschillende surrealistische kunstenaars kozen haar als thema. In 1932 maakte Salvador Dalí een inkttekening van haar (hiernaast, vandaag in privé-bezit) en in 1939 voltooide André Masson zijn schilderij *Gradyva*, hierop een ontwrichte vrouw, half van marmer, half van vlees. Met een enorme stenen voet, en omgeven door klapprozen (een verwijzing naar de vuurrode roesverwekkende bloemen die Norbert Hanold in de ruïnes van Pompei zag), een bijenzwerm en in de verte een uitgebarsten vulkaan.

HET SURREALISME, NIET LOUTER EEN MANNENZAAK

Vrouwelijk naakt is heel dikwijls een inspiratiebron geweest in de beeldhouw- en schilderkunst, ook voor de surrealist. Ik denk maar aan de werken van Paul Delvaux, René Magritte en Hans Bellmer. Over het surrealisme is al heel veel geschreven, maar het zijn toch vooral de mannelijke protagonisten die bekend zijn geworden, André Breton en Salvador Dalí op kop. Over de vrouwen in het clubje hoor je minder, maar daar komt nu eindelijk verandering in. Van 31 maart tot 10 september 2023 liep er een ambitieuze tentoonstelling "**Surréalisme au féminin ?**" over vrouwelijke surrealistische kunstenaars in het Museum van Montmartre te Parijs. Niet minder dan 150 verschillende werken van 50 vrouwelijke kunstenaars werden er opgenomen, waaronder doeken van de Belgische Suzanne Van Damme, Jane Graverol en Rachel Baes. Het jaar 2024 wordt trouwens het jaar van het surrealisme (Breton schreef in 1924 zijn eerste manifest) en sinds 21 februari 2024 lopen er o.m. twee tentoonstellingen in Brussel: een tentoonstelling in de BOZAR gewijd aan de Belgische surrealist en *Imagine* in het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten.

PEGGY GUGGENHEIM EN DE EUROPESE SURREALISTEN IN EXILE

De Joodse **Peggy Guggenheim** (1898-1979), nicht van Solomon R. Guggenheim (van o.m. het Guggenheim in New York en Bilbao en binnenkort één in Dubai), vluchtte in 1941 uit bezet Frankrijk naar New York met haar toenmalige geliefde, later echtgenoot, de surrealistische schilder van zogenaamde 'entartete kunst' Max Ernst (1891-1976). Die was met de hulp van het verzet via Marseille, Spanje en Portugal kunnen ontsnappen, nadat hij in Frankrijk in 1939 eerst was opgepakt als 'ongewenste Duitser' en later in 1940 door de Duitse bezetter. Minder is geweten dat de Amerikaanse schilderes Kay Sage (zie verder) aan haar vriendin Peggy in Europa om financiële hulp had gevraagd, om behalve voor Ernst ook voor André Breton en zijn familie de overtocht naar de VS te betalen.

Peggy had dan al een leven als vrijgevochten kunstliefhebber in Parijs en Londen achter de rug. De openingstentoonstelling van haar *Guggenheim Jeune* galerij in Londen in 1936 had dertig originele decorontwerpen getoond die haar Parijse vriend Jean Cocteau voor zijn toneelstuk *Les Chevaliers de la Table Ronde* had gemaakt. In '37 hield ze er een solotentoonstelling van Kandinsky en een jaar later één van de Bretonen Yves Tanguy. Ze had daar toen ook een heel korte affaire met de Belgische surrealistische dichter en galerijhouder E.L.T. Mesens. Die beheerde de collectie van schilder-verzamelaar Roland Penrose, die in 1936 de *London International Surrealist Exhibition* had ingericht. In haar memoires noemde Peggy Guggenheim Mesens *a gay, little Flamand, quite vulgar, but really very nice and warm.*

Peggy Guggenheim zou tijdens WO II in New York met de hulp van interieurontwerper Frederick Kiesler haar beroemde *Art of this Century* galerij (gedeeltelijk museum) openen. De originele opstelling door Kiesler van haar legendarische verzameling surrealistische, kubistische en abstracte werken maakte grote indruk in Manhattan. Voor de uitbouw van die kunstcollectie had P. Guggenheim eind jaren dertig de steun van de Britse kunsthistoricus Herbert Read en Parijzenaar Marcel Duchamp gekregen. In haar kunstgalerij in New York hield ze in het voorjaar van 1943 ook een tentoonstelling met uitsluitend werk van vrouwelijke kunstenaars: *Exhibition by 31 Women*, de eerste tentoonstelling van zijn soort in de VS. Er werden werken getoond van vrouwen uit 16 landen: o.m. van Frida Kahlo, Gypsy Rose Lee, Meret Oppenheim, Leonora Carrington, Dorothea Tanning, Leonor Fini, Valentine Hugo, Louise Nevelson, Hedda Sterne, Kay Sage en Pegeen Vail Guggenheim. Max Ernst en Piet Mondria(n) hielpen haar bij de selectie van de kunstenaars. Georgia O'Keeffe bedankte

voor de uitnodiging, omdat ze niet als een 'vrouwelijke kunstenaar' naar buiten wilde treden.

Na de tweede wereldoorlog zou Peggy in 1949 haar hele collectie onderbrengen in het *Palazzo Venier dei Leoni* in Venetië. Die verzameling maakt sinds haar dood in 1979 deel uit van de Solomon R. Guggenheim Foundation en is ook in haar geheel te bekijken op de website van het museum. Behalve werken van Kandinsky, Picasso, Miro, Chagall, Dali, Arp, Duchamp, Mondria(n), Brancusi, Ernst, Calder en Klee, zijn er ook schilderijen te bewonderen van de Belgische surrealisten Magritte en Delvaux en van haar dochter Pegeen. Als ik me niet vergis zitten er maar twee werken van vrouwelijke surrealisten in haar collectie, *Oink (They shall behold thine Eyes)* uit 1959 van Leonora Carrington (zie verder) en *The Shepherdess of the Sphinxes* van Leonor Fini.

KAY SAGE (1898-1963) was de dochter van Amerikaan Henry M. Sage, schatrijk geworden in de houtnijverheid. Na een huwelijk van tien jaar met een welgestelde Italiaanse prins, verhuisde ze in 1937 naar Parijs en het jaar daarop zag ze er de, door André Breton gecureerde, *Première Exposition Internationale du Surréalisme* in de Galerie Beaux-Arts, waar werk van zestig kunstenaars uit 14 landen

werd getoond. Ze was vooral onder de indruk van het werk van Giorgio de Chirico en kocht er zijn schilderij *La Surprise*. Ze ontmoette er de Bretoense surrealist Yves Tanguy, reisde bij het uitbreken van WO II opnieuw naar de VS en zorgde van daaruit ook voor Tanguy's overtocht. Haar meeste werk dateert uit de periode van hun tumultueuze huwelijk in 1940 tot Tanguy's plotse dood in 1955. Depressief en met oogproblemen, ondernam Sage een mislukte zelfmoordpoging in 1959 (nadat ze eerst de volledige catalogoog van Tanguy's werk had afgerond) en in januari 1963 schoot ze zich een kogel door het hart.

LEONORA CARRINGTON (1917-2011) was de dochter van een rijke Britse textiel fabrikant en een Ierse katholieke moeder. In 1936 zag ze in Londen de eerste werken van de Duitse *lady-killer* Max Ernst (geboren in 1891, toen al twee keer gehuwd) tijdens de *London International Surrealist Exhibition* en ze was verloren. Ze ontmoetten mekaar een jaar later, vertrokken samen naar Parijs en daarna naar Saint Martin d'Ardeche in de buurt van Avignon. Daar schilderde ze

haar beroemde portret van Ernst: een man met witte haren, gekleed in een rode vederachtige mantel met een meerminnestaart en een geel gestreepte sok, met in de achtergrond een desolaat ijslandschap en een bevroren wit paard. In mei 1940 werd Ernst dus voor een tweede keer gearresteerd, maar hij kon ontsnappen. Het zicht van de geboiede Max gaf de jonge vrouw (amper 23) een enorme schok: *ik heb een paar uur beneden in het dorp zitten huilen... Vierentwintig uur lang gaf ik me over aan braakaanvallen, die ik met oranjebloesemwater opwekte. Ik hoopte in die heftige krampen... mijn verdriet te verstikken. Nu weet ik dat dat maar één kant van dat braken was; ik had ook begrepen hoe onrechtvaardig de samenleving was en wilde mezelf eerst reinigen, haar zinloze bruutheid uitbraken...* Na die arrestatie vlucht ze met een vriendin naar Andorra, waar de bergen haar metafysische angst een zekere rust geven en ze tot een *verbond met de dieren, paarden, geiten, vogels wil komen*. De vlucht gaat verder naar Barcelona en later Madrid. In haar psychotische paranoia probeert ze dan op de Britse ambassade de consul te overtuigen dat *de Wereldoorlog door hypnose wordt gevoerd door een groep mensen, Hitler et Co, die zich in Spanje door Van Ghent (een obscure Nederlandse Jood, op één of andere manier verbonden met de nazi's en wiens zoon werkte op ICI, een chemisch bedrijf dat connecties had met Carringtons steenrijke vader) laten vertegenwoordigen; dat – om hem te kunnen overwinnen- het volstaat om zijn hypnotische kracht te begrijpen; we kunnen dan de oorlog laten ophouden en de wereld bevrijden...essentieel is om in onze metafysische kracht te geloven en die onder alle mensen te verdelen...*

Ze wordt krankzinnig verklaard en dan een viertal maanden op aandringen van haar beschaamde Engelse familie opgenomen in een psychiatrische instelling in Santander, waar ze eerst een tijd wordt vastgebonden op haar bed (ze verweert zich als een tijgerin) en later drie keer een injectie krijgt met cardiazol, een uitlokker van epileptische aanvallen (zoals ook opgewekt door elektroshock behandelingen). Die veroorzaken een verlammende angst bij haar en slaan haar murw, ze moet zich gewonen geven. Uiteindelijk kan ze met de hulp van een half neef van de familie vrijkomen en vanuit Lissabon met de Mexicaanse schrijverdiplomaat Renato Leduc vluchten naar de VS. De eerste versie van *Down Below*, het bizarre relaas van haar schokkende ervaringen in de psychiatrie werd in februari 1944 gepubliceerd

in New York in VVV het surrealistische blad van André Breton *in exile*. In 1987 herzag en verbeterde Carrington die eerste versie. *Down Below* was *Abajo*, de villa van Don Luis en Don Mariano Morales (Vader en Zoon psychiater) beneden op het grote terrein, waar ook de 'ongevaarlijke' patiënten mochten komen. Carrington zou tot haar dood in 2011 in Mexico-City leven, beeldhouwen en schilderen, en af en toe naar de VS reizen (met de bus). Ze schreef ook verschillende boeken, waaronder het hilarisch-surrealistische *The Hearing Trumpet* over de verhalen van een kranige, tadeloze en dove 92 jarige vrouw, trots op haar grijs baardje, die van haar vriendin (gebaseerd op Carringtons Spaanse vriendin en surrealistische schilderes Remedios Varo) een grote akoestische trompet krijgt en dan ontdekt dat haar familie haar wil onderbrengen in een 'verzorgingsinstelling'. Haar werk is magisch realistisch, en geïnspireerd door Zuid-Amerikaanse mythen en folklore, de esoterie van de kabbala en het Tibetaans boeddhisme. Carrington voelde zich intens verbonden met de micro- en macrokosmos en had een aparte band met dieren, paarden en hyena's waren haar totemdieren.

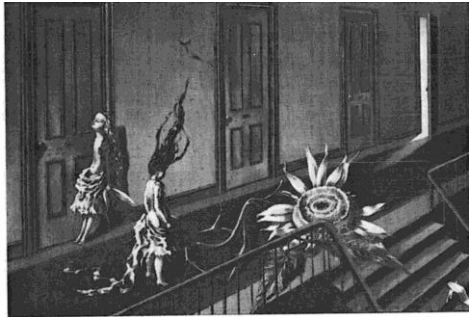
DOROTHEA TANNING (1910-2012) werd geboren in Illinois als tweede kind van Zweedse immigranten. Ze ontdekte het surrealisme in 1936 in New York op de tentoonstelling *Fantastic Art, Dada and Surrealism* georganiseerd door kunsthistoricus en eerste directeur van het MoMA Alfred H. Barr. Toen Max Ernst haar *Birthday* zag, geschilderd in 1942, was hij op slag verloren, hij had zijn soulmate gevonden met wie hij tot zijn dood in 1976 samenbleef. Tanning werd zijn vierde echtgenote... *Birthday* stelt een vrouw op blote voeten voor, die een deur opent, waarachter er weer nieuwe deuren openen.

In 1943 was Tanning net als Carrington één van de 31 vrouwelijke kunstenaars geweest in de tentoonstelling georganiseerd door Peggy Guggenheim. De Amerikaanse Tanning had in haar jeugd veel Gothic verhalen gelezen, en aanvankelijk waren haar stijl en onderwerpen sterk door deze fantastiek beïnvloed. Ze werkte eerst zeer nauwkeurig figuratief en typisch in deze periode zijn haar figuren, ingekapseld in zware, gekreukelde stoffen. Haar later werk werd meer ge-

fragmenteerd, caleidoscopisch en neigde naar het abstracte, hoewel er delen van naakte vrouwelijke vormen in bleven voorkomen. Een steeds weerkerend onderwerp in haar werk was ook de hond Katchina, Max Ernsts Lhasa Apso, waarvoor ze blijkbaar een sterk lichamenlijk-erotische en moederlijke liefde voelde. Na enkele jaren in Arizona te hebben gewoond, trok ze met Ernst naar Frankrijk, waar ze tot zijn dood in 1976 woonde. Daarna reisde ze terug naar New York. In 1967 kreeg ze in Knokke één van de eerste Europese overzichtstentoonstellingen

van haar werk, met medewerking van de galerij *Le Point Cardinal* in Parijs en een uitvoerend comité waarin o.m. E.L.T. Mesens zetelde. In 1953 had deze Mesens al een tentoonstelling georganiseerd voor Max Ernst in hetzelfde Knokke-le-Zoute. De laatste overzichtstentoonstelling van Tannings werk werd gehouden in de Tate Modern in Londen in 2019. Bekend zijn haar *Childrens' Games* waarop twee jonge meisjes met lang uitgerekte haren (vuur, naakte houttakken...) het behang van de muren trekken, (waarachter naakte vrouwentorso(s) hangen, of *Eine Kleine Nachtmusik* uit 1943 met andermaal twee jonge meisjes op de overloop van een traphal, bedreigd door een reusachtige, gevaarlijke zonnebloem.

Ze ontwierp in 1945 ook surrealistische kostuums en decors voor het ballet *Night Shadow* van George Balanchine. Ondanks een zeker succes, ging de choreograaf een andere richting uit en liet hij zijn balletten later uitvoeren in kostuums die erg op 'leopard' trainingspakken lijken, ver weg van Tannings droomachtige kostuums, met bvb. een hertengewei of een zeilschip als hoofddeksel (Hierbij moest ik onvermijdelijk denken aan Vernon Lee's beschrijving van het gekostumeerd bal in *The Legend of Madame Krasinska*).

In de jaren 60 maakte Tanning ook 'soft sculptures', vervormde vrouwenlichamen, niet uit marmer of hout, maar uit stof, opgevuld met katoen. Ze zag deze sculpturen als een soort haptische overwinning (van de tastzin): gebruik van stof als materiaal voor een 'hoger' doeleinde, overwinning van zachtheid over hardheid (een harde sculptuur kan onmogelijk de tactiele wellust geven) en de overwinning van de kunstenaar op zijn vluchtig materiaal, hier de levende

stof. Een van haar bekendste werken (sinds 1974 te zien in het Centre National d'Art Contemporain in Parijs)) is *Room 202, Hôtel du Pavot*. Een hallucinante kamer met twee vrouwen-torso's die half uit het behang komen (herhaling van het thema van haar *Children's Games* uit 42) en waar bvb. ook een stoffen sofa staat in omhelzing met een stoffen vrouwelijk lichaam. Room 202 was een verwijzing naar een hotelkamer in Chicago waar Kitty Kane, vrouw van een gangster, in 1893 zelfmoord had gepleegd. Het Hôtel du Pavot had ze trouwens in 42 al geschilderd, maar dan in een verlaten, onheilspellende Parijse straat met een heel klein meisje en een Melusine-achtige (half vrouw-half slang) fontein op de voorgrond (*A Parisian Afternoon (Hôtel du Pavot)*).

Tanning werd uiteindelijk 101 (!) jaar oud, en was vanaf de late jaren 80 vooral actief als schrijfster en dichter. Zo publiceerde ze in 2005 nog *Chiasm: A Weekend* (De Kloof een weekend), een bevreemdend boek dat zich in de woestijn van Arizona afspeelt. De Canyon had ze al afgebeeld op een zelfportret in , waar ze als klein personage voor een afgrond staat, aan de rand van een wijsd onbekend gebied. Tanning probeerde de kijker een gevoel voor *the Unknown but Knowable States* te geven.

Lektuur

Kris Huygen. Hoogtepunten van de literaire fantastiek uit de 19de en begin 20ste eeuw. Portulaan nrs 138-140.

Andreas Van Rompaey. *Kleine geschiedenis van het Surrealisme*. Deel 1. Portulaan nr.144, p.20, 2020.

Peggy Guggenheim. *Out of this Century*, confessions of an art addict. André Deutsch Ltd, 1946, 1960, 1979.

Saran Alexandrian. *Surrealist Art*. Thames & Hudson World of Art.1970. ISBN: 978-0-500-20097-1

Leonora Carrington. *Beneden*. Met een inleiding van Marina Warner. Uitgeverij Orlando, 2018

Leonora Carrington. *The Hearing Trumpet*. Routledge and Kegan Paul Ltd. 1977. Penguin Modern Classics

Patrick Waldberg. *Dorothea Tanning*. Catalogo XXe Belgisch Zomerfestival. Knokke-Het Zoute-Albert Plage. Juni-Augustus 1967. André De Rache Uitgever.

Dorothea Tanning. Edited by Alyce Mahon and with contributions from Ann Coxon and Idola Murga Castro. Catalogo van de tentoonstelling gehouden in Tate Modern (27 feb. tot 9 juni 2019).